

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt: 4
Volume / المجلد: ٤

Sayı: 7
Issue / العدد: ٧

Haziran 2024
June / حزيران 2024

Arş. Gör. Muhammed Aşantoğrul
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
muhammed.asantogrul@hbv.edu.tr
ORCID: 0000-0003-1024-6293

İbn Kemâl Paşa ve "Ta'rîb" Hakkındaki
Risâlesi
Ibn Kemâl Pasha And His Paper About
"Ta'rîb"

Atıf: Aşantoğrul, M. (2024). İbn Kemâl Paşa ve "Ta'rîb" Hakkındaki Risâlesi. *Din ve İnsan Dergisi*, 4 (7), 101-120.

DOI: 10.69515/dinveinsan.1474306

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 26.04.2024
Kabul Tarihi / Accepted Date: 23.06.2024
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Haziran 2024
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 101-120

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlamış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

İbn Kemâl Paşa ve “Ta’rîb” Hakkındaki Risâlesi

Ibn Kemâl Pasha And His Paper About “Ta’rîb”

Özet

Bu çalışmada Osmanlı Devleti’nin en parlak döneminde şeyhülislâm olarak görev yapan İbn Kemâl Paşa (ö. 940/1534)’nın ta’rîb olgusuna dair kaleme aldığı “Risâle fî Tahkîki Ta’rîbi’l-Kelîmeti’l-A’cemiyye” adlı eseri incelenmektedir. Birçok alanda ilmî çalışmalar ortaya koyan İbn Kemâl Paşa’nın hayatı ve Arap diliyle ilgili eserleri üzerinde kısaca durulmuştur. Daha sonra ta’rîb olgusu ele alınmış ve bu konuyla ilgili klasik ve modern dönemde yapılan bazı çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Son olarak adı geçen eserin yöntemi, muhtevası, ele aldığı yabancı kelimeler ile eserde yararlanılan kaynaklar tahlil edilmiştir. Bu çalışma, İbn Kemâl Paşa’nın Arap diline vukufiyetini ve Arap diline yaptığı katkıları bir nebze ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İbn Kemâl Paşa, Arap Dili, Ta’rîb, Mu’arreb.

Abstract

In this study, "Risâle fî Tahkîki Ta’rîbi’l-Kelîmeti’l-A’cemiyye", written about the phenomenon of ta’rîb by İbn Kemâl Pasha (d. 940/1534), who served as a sheikh al-Islam during the heyday of the Ottoman Empire. The work of İbn Kemâl Pasha is examined in this study. The life of Ibn Kemal Pasha and his contributions to various fields, including his works on the Arabic language, are briefly discussed. Then, the concept of ta’rîb was discussed and information was given about some studies conducted on this subject in the classical and modern periods. Finally, the method, content, the foreign words employed, and the sources utilized in the risalah are analyzed. This study aims to reveal Ibn Kemal Pasha's knowledge of the Arabic language and his contributions to the Arabic language.

Keywords: İbn Kemal Pasha, Arabic Language, Ta’rîb, Mu’arreb.

Giriş

Arap dili, İslâmiyet’in gelmesiyle dinî bir veçhe kazanmıştır. Müslüman olan kimseler dinlerini öğrenme gayesiyle bu dile ilgi duymaya başlamışlar ve böylece Arapça, İslâm dininin yayılmasıyla doğru orantılı olarak farklı milletlere mensup kimseler tarafından öğrenilmeye ve öğretilmeye başlanmıştır. Bu sayede Arapça, sadece bir milletin dili olmaktan çıkmış ve tüm İslâm ümmetinin dili olmuştur. Farklı milletlerden birçok âlim Arap diline katkıda bulunmuş ve eserler telif etmiştir. Bu âlimlerden birisi olan İbn Kemâl Paşa bu alanda irili ufaklı birçok eser kaleme almıştır. Bu çalışmada İbn Kemâl Paşa’nın hayatı ve eserleri üzerinde kısaca durulduktan sonra onun Arap diline dair onlarca eserinden yalnızca biri tahlil edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışmanın amacı, İbn Kemâl Paşa’nın ta’rîbe dair “Risâle fî Tahkîki Ta’rîbi’l-Kelîmeti’l-A’cemiyye” adlı eserindeki üslûbunu, yöntemini, kaynaklarını ve Arap diline olan katkısını ortaya

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / العدد: 7 / Issue / المجلد: 4 / Volume

koymaktır. Eseri incelemeyen önce müellifi hakkında gerekli malumat verilmek suretiyle muhteva zenginleştirildi. Ayrıca Arapça'nın en eski ve temel konularından biri olan ta'rîbin önemi ile klasik ve modern dönemde ta'rîb hakkında yapılan bazı çalışmalara değinildi.

İbn Kemâl Paşa, çok yazan bir alim olması sebebiyle müstensihler onun eserlerine farklı başlıklar atmışlar, bu durum da bazı karışıklıklara neden olmuştur. Aynı eser değişik başlıklar altında yazılmış ya da bir eserin belli bir bölümü müstakil bir eser zannedilmiştir. Araştırma konumuz olan ta'rîble ilgili İbn Kemâl Paşa'nın yazdığı iki risâle vardır. Bunlardan birisi, bu çalışmada incelenen "*Risâle fi Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-'A'cemiyye*" adlı eserdir. Diğeri ise "*Risâle fi'l-Kelimâti'l-Mu'arreb*" adlı eserdir. Bu iki risâle ta'rîb konusunda olmasına karşın üslup ve metot bakımından tamamen farklıdır. Bu farklılığa yeri geldiğinde temas edilmiştir.

Bu çalışmada incelediğimiz İbn Kemâl Paşa'nın "*Risâle fi Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-'A'cemiyye*" adlı eseri, Muhammed Sevâ'î tarafından Dimeşk'te Fransız Arap Dili Araştırmaları Enstitüsü bünyesinde 1991 yılında tahkikli olarak neşredilmiştir. Bu çalışmasında muhakkik, dipnotta yazma nüshaları karşılaştırıp nüshalardaki farklılıklara işaret etmiş ve adı geçen âlimlerin biyografilerine yer vermiştir. Araştırmamızda azami ölçüde bu tahkikli çalışmadan istifade edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Süleyman b. İbrahim el-Âyid tarafından neşredilen "*Risâletâni fi'l-Mu'arreb*" adlı çalışmadan da faydalanılmıştır. Bu çalışmasında nâşir, İbn Kemâl'in adı geçen risalesiyle birlikte el-Münşî ((ö. 1001/1592)'nin ta'rîbe dair risalesini incelemiştir.

İbn Kemâl Paşa'nın Arap dili ve belagatına dair birçok eseri Arap dünyasında çalışma konusu olmuş, tahkikli olarak neşredilmiş veya yüksek lisans ve doktora tezi olarak çalışılmıştır. Bunlara örnek olması kabilinden zikredebileceğimiz bazı çalışmalar şunlardır:

- Lutfi es-Seyyid Kındîl, *İbn Kemâl Paşa ve Resâiluhu'l-Belâğiyye* -Dirâse ve Tahkîk- Câmî'atu Ezher,1983.
- Ahmed Hasen Hâmid, *Esrâru'n -Nahvi*, Dâru'l-Fikr, II. Baskı, 2002.
- Muhammed Huseyn Ebu'l-Futûh, *Selâsu Resâil fi'l-Luğa li-İbn Kemâl*, Mektebetu Lübnân Nâşirûn, 1993.
- Muhammed es-Seyyid 'Usmân, *el-Felâh Şerhu'l-Merâh*, Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye,
- Nâsır Sa'd er-Reşîd, *Resâ'ilu İbn Kemâl Bâşâ*, Riyad, 1401/1980.
- Reşîd 'Abdurrahmân el-'Ubeydî, "*Cûhûdu İbn Kemâl bâşâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyye*" Mecelletu'l Mecmei'l-Irâkî, Bağdat, 1987.

1. İbn Kemâl Paşa'nın Hayatı

İbn Kemâl Paşa, hicrî 9. yüzyılın sonları ile 10. yüzyılın ilk yarısında yaşamıştır. Bu da miladî olarak XV. ve XVI. yüzyıllara karşılık gelmektedir. Bu dönemde İslâm âleminde egemenlik yarışında bulunan üç büyük devlet vardı. Bunlar; Osmanlı, Memlük ve Safevî devletleri idi. İbn Kemâl Paşa, Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü topraklarda hayatını geçirmiştir. Dört büyük Osmanlı padişahının devletinin başında olduğu yıllara tanıklık etmiştir. Bu dört devir sırasıyla; Fatih Sultan Mehmed devri (1451- 1481)'nin belli bir dönemi, II. Bayezid (1481- 1512), Yavuz Sultan Selim (1512- 1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520- 1556) devirleridir.

Bu dönem Osmanlı Devleti'nin fetihlerle genişlediği ve altın çağını yaşadığı dönemdir. Osmanlı padişahları üç kıtada at koşturmalarına rağmen asla ilme, ilim adamlarına önem vermekten geri durmamışlardır. Medreseler, kütüphaneler, inşa etmişler, ilim adamlarını önemli mevkilere getirmişlerdir. Bu dönemde ilme verilen önem neticesinde Akşemseddinler, Molla Hüsrevler, Ali Kuşçular, İbn Kemâller ve Ebussuûdlar yetişmiştir (Emecen, 2007, s. 487-496).

İbn Kemâl Paşa, 3 Zilkade 873 (15 Mayıs 1469) tarihinde dünyaya gelmiştir (Turan, 2002, s. 238). Kesin olmamakla birlikte, genellikle tercih edilen görüşe göre İbn Kemâl Paşa'nın doğum yeri Tokat'tır. Edirne ya da Amasya'da doğduğunu savunanlar da bulunmaktadır. Örneğin Mustafa Fayda İbn Kemâl'in doğum yeri ile ilgili görüşleri aktarıp değerlendirdikten sonra Edirne'de doğduğuna dair kayıtların daha doğru olduğunu belirtmektedir (Fayda, 1989, s. 48).

Asıl adı Şemsuddîn Ahmed b. Süleyman'dır. Fâtih Sultan Mehmet devrinin ileri gelen beylerinden biri olan büyükbabası Kemâl Paşa'ya nisbetle Kemâlpaşaoğlu, Kemâlpaşazâde veya İbn Kemâl olarak anılmaktadır (Turan, 2002, s. 238). Dinî konulardaki muhakeme gücü ve derin mevzulara vâkıf olması sebebiyle Müftî'l-enâm ve Müftî's-sakaleyn unvanlarıyla da meşhur olmuştur. Babası Süleyman Çelebi'nin devrin önemli kumandanlarından biri olup Amasya sancağının askerleriyle İstanbul'un fethine katıldığı söylenmektedir. Annesi ise dönemin ünlü âlimlerinden Küpelizâde Molla Mehmed Muhyiddin'in kızıdır (Uğur, 1996, s. 9).

Çocukluk dönemi ile ilgili kaynaklarımızda yeterince bilgi zikredilmemektedir. Ancak baba tarafından asker kökenli, anne tarafından ise ilmiye sınıfından bir aileye mensup olduğu için iyi bir eğitim aldığını söyleyebiliriz. Gençliğinde gece gündüz ilimle meşgul olduğu nakledilmektedir (Taşkoprîzâde, 1989, s. 378). Daha sonra soyunun askeriye sınıfından olması hasebiyle İbn Kemâl Paşa da askeriye zümresine katıldı. Böylece babası ve dedeleri gibi iyi bir asker, dirayetli bir komutan olma yolunda mesafe kat etmeye başladı. Askerlik mesleği gereği katıldığı askerî bir seferde başından geçen bir hadise onun ilmiye sınıfına intisap etmesine sebebiyet vermiştir.

Arnavutluk seferi dönüşünde (1492) ordu Filibe’de konakladığında, Veziriâzam İbrahim Paşa divanı toplantıya çağırılmış, herkes protokol düzenine göre kendilerine ayrılan yere oturmuştur. Toplantıya gelenlerden Tokatlı âlim Molla Lutfî’ye karşı gösterilen aşırı hürmet İbn Kemâl’i hayrete düşürmüştür. Bu zat içeri girdiğinde, tüm önemli devlet adamları ayağa kalkmış ve kendisine dönemin meşhur komutanlarından akıncı sancak beyi Evrenoszâde Ahmet Bey’in üstünde bir yer gösterilmiştir. İbn Kemâl Paşa, muhtemelen ne kadar çalışırsa çalışsın Evrenoszâde gibi olamayacağını ancak ilim tahsil ederek sancak beylerinin mertebesinin üzerine çıkabileceğini düşünmüş ve seferden dönüşte askerlik mesleğinden ayrılmaya karar vermiştir (Öge, 2012, s. 351-352). Bu düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: “*Bence Ahmed Bey’in mertebesini istihsâl mümkün değildir. Amma ikdâm ve ihtimâm ile şu mollanın derecesine vusûl, belki ona tefevvuk kâbildir. İnşallâh seferden ‘avdet müyesser olursa esbâb-ı lâzimesine teşebbüs edeyim*” (Taşköprîzâde, 1989, s. 378).

İbn Kemâl Paşa’nın eriştiği ilmî seviyede pay sahibi olan hocaları arasında Molla Lutfî (ö. 900/1495), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Kestelî Muslihiddin Mustafa (ö. 901/ 1496) ve Hatîbzâde Muhyiddin Efendi (ö. 940/ 1534) gibi meşhur şahsiyetler bulunmaktadır. İbn Kemâl Paşa, ardından bıraktığı geniş ilmî hazinenin yanında pek çok talebe yetiştirmiştir. Şüphesiz en meşhur talebesi, “İrşâdu’l-‘Aklî’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kitabî’l-Kerîm” adlı tefsiriyle büyük bir şöhret kazanan Şeyhülislâm Ebussuud Efendi (v. 982/1574)’dir (Akgündüz, 1994, s. 367). İbn Kemâl’in tespit edilebilen diğer bazı talebeleri ise şunlardır (Kılıç, 1994, s. 58-70): Abdülkerîm Vizeli (ö. 961/1554), Abdullatif Efendi (Kazasker) (ö. 953/1546), Celalzâde Salih Çelebi (ö. 973/1565), Aşçızâde (ö. 942/1533), Molla Bâlî (Uzun Bâlî) Efendi (ö. 977/1569), Muhammed b. Abdulvehhâb b. Abdülkerim (ö. 975/1567), Alâaddin Ali Manavgadî (ö. 974/1566), Muhammed b. Muhyiddin b. eş-Şeyh Tavrud (ö. 975/1567), Muslihiddin Mustafa b. Molla Seydî Menteşevî (ö. 964/1556), Pervîz Efendi (Molla Pervîz) (ö. 987/1579), Sa’dî Sadullah Efendi (ö. 945/1538).

1505’te Edirne’de bulunan Ali Bey Medresesi müderrisliğine tayin edilen İbn Kemâl Paşa’ya II. Bayezid tarafından Türkçe bir Osmanlı tarihi yazma görevini verildi. 1511’de Üsküp’teki İshak Paşa Medresesi müderrisliğine atanmış, daha sonra Osmanlı Devleti’nin o sırada en yüksek seviyedeki eğitim kurumları olan Sultan Bayezid ve Sahn-ı Seman medreselerinde görev yapmıştır. 1515 yılında Edirne kadısı ve ardından Anadolu kazaskeri oldu. Fakat 1519’te Anadolu kazaskerliğinden azledilerek, Edirne Darülhadisi’ne tayin edildi. Son olarak 1526 yılında Şeyhülislâm Zenbilli Ali Efendi’nin vefatı üzerine Şeyhülislâmlık makamına getirilmiş ve vefatına kadar sekiz yıl bu vazifede kalmıştır.

İbn Kemâl Paşa hayatını ilme hizmetle geçirip ardından gök kubbede hoş bir sada ve ilmî bir hazine bırakarak 2 Şevval 940 (16 Nisan 1534) tarihinde ebediyete irtihal etti. Fatih camiinde

kılınan cenaze namazından sonra, Edirnekapı dışındaki Mahmud Çelebi Zâviyesi haziresine defnedildi (Saraç, 1995, s. 25). Vefatı için düşülen ve ebced hesabıyla 940 senesine tekabül eden “Kemâl’le birlikte ilimler de öldü” demek olan Arapça şu ibare; “ارتحل العلوم بالكمال” çok meşhurdur. Vasiyetnamesinde yer alan “... ve her camide salâ virdürmeyeler, Sultan Muhammed Camiinde salâ virdürmek hemân kifâyet ider. Ve dahi yunurken ve götürürken cehr ile zikretmiyeler. Ve bilcümle şöhrat itmeyüb vech-i mesnûn üzre olmayanı terk ideler, dervişâne götürerler. Kabrim mekâbir-i müsliminde yol üzerinde bir mürtefi’ce yerde ideler; üzerin yüksek yapmayalar, alâmet için yonulmadık taşlar dikeler” gibi hususlar oldukça dikkat çekicidir (Bahçıvan, 2001, s. 214).

İbn Kemâl Paşa, Osmanlı’nın çok yönlü ve velûd âlimlerinden biridir. Onun Sultan II. Bayezid devrinde başlayan şöhrati, Yavuz Sultan Selim ve Kânûnî Sultan Süleyman devrinde zirveye çıkmıştır. İbn Kemâl Paşa’nın İmam Suyutî (ö.911/1505), Sadeddin Taftazânî (ö.793/1389), Seyyid Şerif Cürçânî (ö.816/1413) ve Ebussuûd Efendi (ö.951/1544) ile kıyaslanması, onun ilmî seviyesini ortaya koyar mahiyettedir (Kılıç, 2003, s. 154). Ayrıca şer’î konuları çözme ve fetva verme konusundaki yetkinliğinden dolayı “müftî’s-sakaleyn” (insan ve cinlerin müftüsü) ve “el-muallimu’l-evvel” unvanlarıyla anılmaktadır (Turan, 2002, s. 238-239).

İbn Kemâl Paşa güzel ahlak sahibi, hoş sohbet, gönlü bol, mütevazî ve çok düşünüp az konuşan birisidir. Bununla beraber kazaskerler, vezirler, defterdar ve nişancıların kabul ettikleri bir hüccete, gayr-i kanunî olduğundan tek başına direnecek kadar cesur biridir. Selef âlimleri için; “isabetsiz, değişik noktalardan yanılmış, iki kere hata etmiştir” diyerek vurgulu, cesur ve tok sözlü, hatır gönüle bakmadan yazan ve yapan biri olduğu anlaşılmaktadır (Kılıç, 1994, s. 156).

Taftazânî için bir yerde “el-fâdilü’l gâfil” derken başka bir yerde Taftazânî ve Cürçânî için “eş-şârihân el-fâdilân lem yusîbâ” (bu iki faziletli şârih görüşlerinde isabet etmemişlerdir) diyerek tenkidini takdîrîkâr ifadelerle belirtmiştir. Bu araştırmamızda incelediğimiz “Ta’rîb” adlı eserinde de bu duruma şahid olmaktadır. Nitekim Cürçânî (ö.816/1413) için “el-Fâdilü’s-Şerîf”, Taftazânî (ö.791/1389) için “el-Fâdil el-Taftazânî”, Ebu’l-Kâsım es-Semerkindî (ö.888/1483) için “el-Fâdil el-Muhakkik” tabirlerini kullanmıştır. Bu şekilde eleştiri adabı konusunda insanlara yol göstermiştir.

2. Eserleri

İbn Kemâl eserlerinin çoğunu Arapça yazmıştır. Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç dile de fevkalade hâkim olmasına karşın çoğu eserinde Arapça’yı tercih etmesini tenkit edenler çıkmıştır. Kendisinden yarım asır önce Ali Şir Nevâî, Türkçenin Farsçaya üstünlüğünü gösteren Muhâkemetü’l-Luğateyn’i yazdığı halde, Kemâlpaşazâde bu yola gitmemiştir (Atsız, 1966, s. 75).

Hatta Farsça'nın Arapça dışındaki dillerden üstünlüğünü anlatan "Risâletü meziyyeti'l-lisâni'l-Fârisî 'alâ sâiri'l-elsine mâ hala'l-'Arabiyye" adlı eserini yazmıştır.

İrili ufaklı yüzlerce eser kaleme almış ve en müşkil meselelerde bile kalem oynatmıştır. Ömer Nasuhî Bilmen'in ifadesiyle İbn Kemâl Paşa, "en muktedir âlimlerin eserlerini ve görüşlerini tenkîde tâbi tutmaktan, en müşkil konuları münakaşa etmekten zevk duyardı. En büyük, en tanınmış âlimlerin eserlerine şerh ve haşiyeler yazar, onları intikâda çalışır; hiç kimsenin hatırına gelmeyecek nükteler ve faydalar keşfederdi" (Bilmen, 1949, 410).

İbn Kemâl Paşa'nın kaleme aldığı eserler sayfa sayısı bakımından ömrüyle kıyas edilince her güne yaklaşık yirmi sayfa düştüğü aktarılmaktadır (Kılıç, 2003, s. 154-155). Nerdeyse her ilim dalında eserleri bulunan İbn Kemâl Paşa'nın eserleri arasında te'lif, tahkîk, ta'lik, hâşiye, şerh veya telhîs sayılabilecek birçok farklı çalışma yer almaktadır. Eserlerinin sayısı konusunda farklı rakamlar verilmekte olup Nihal Atsız'a göre İbn Kemâl Paşa'nın eserlerinin sayısı; 19 adet Türkçe, 7 adet Farsça ve 183 adet Arapça olmak üzere toplam 209'dur (Atsız, 1966, s. 75).

Seyit Bahçivan ise İbn Kemâl'in eserlerinin sayısını 340 olarak zikreder ve bu eserlerin uzun bir listesini verir (Bahçivan, 2005, s. 83-174). Listede ona nisbeti şüpheli olan 48 eser ve ona nisbet edildiği hâlde ona ait olmayan 34 esere de değinmektedir. Bu bakımdan konuyla ilgili en detaylı ve en son çalışma olduğu için dikkate aldığımız bu listeye göre, İbn Kemâl Paşa'nın eserlerinin tasnifi aşağıdaki tabloda görüldüğü gibidir:

	Alan	Eser sayısı
1	Akaid-Kelam	49
2	Kur'ân İlimleri	29
3	Hadis İlimleri	18
4	Fıkıh ve Fıkıh Usûlü	72
5	Dil	31
6	Sarf-Nahiv	21
7	Belağat	27
8	Edebiyat	17
9	Felsefe-Mantık	50
10	Tasavvuf-Ahlak	11
11	Tarih	7

12	Tıp	6
13	Çeşitli İlimler	2
14	Nisbeti Şüpheli Eserler	48
15	Nisbet Edildiği Halde Ona Ait Olmayan Eserler	34

İbn Kemâl Paşa'nın eserlerinin tamamını zikretmek, bu küçük hacimli çalışmanın sınırlarını aşacağından sadece Arap dili, sarf-nahiv ve belâğatla ilgili çalışmalarına yer verilmiştir. İbn Kemâl Paşa'nın üzerinde çalışma yaptığı konuların başında dildeki hatalar (lahn), edatlar, dilsel tahliller, ta'rîb ve ta'cîm meseleleri gelmektedir (el-'Ubeydî, 2005, s. 268). Bu çalışmalarını genellikle günümüzdeki makaleleri andıran ve *risâle* olarak adlandırılan küçük hacimli eserler tarzında kaleme almayı tercih etmiştir. İbn Kemâl Paşa'nın Arap diliyle ilgili çalışmalarını üç başlık altında aktarmaya gayret edeceğiz (Gürkan, 2009, s. 138-146).

- **Sarf ve Nahiv Alanındaki Eserleri:** Esrâru'n-Nahvi, Risâle fî Beyâni'l-Cem'i, Risâle fî Resmî'l-Hemze, el-Felâh Şerhu'l-Merâh, Risâle fî'l-Mâzî, Risâle fî Nisbeti'l-Cem'i, Risâle fî'l-Müennesâti's-Semâ'iyeti, Risâle fî Sîgati Ef'ali't-Tafdîl, Risâle fî Tahkîki'l-İzâfe, Risâle fî Cumû'î't-Teksîr, Risâle fî Tahkîki ma'na Kâde ve 'Asâ.
- **Belâğat İlimleri Alanındaki Eserleri:** Teğyîru'l-Miftâh, Teğyîru't-Telhîs, Risâle fî Aksâmi'l-Mecâz, Risâle fî'l-Belâğa, Risâle fî Uslûbi'l-Hakîm, Risâle fî Tahkîki'l-Müşâkele, Risâle fî Tahkîki't-Teğlîb, Risâle fî Tahkîki'l-Kinâyeti ve'l-İsti'âre, Kitâb fî'l-Meânî ve'l-Beyân, Risâle fî Telvîni'l-Hitâb, Risâle fî't-Tazmîn, Risâle fî't-Teşbîh, Risâle fî Tahkîki Ma'ne'n-Nazmi ve's-Siyâğa, Risâle fî't-Tevessu' fî Kelâmi'l-'Arab, Risâle fî'l-Me'ânî ve'l-Beyân, Risâle fî Medâri'l-Belâğa min Ciheteyn, Şerhu Miftâhi'l-Ulûm, 'Ukûdi'l-Ferâid.
- **Arap Dili Alanındaki Diğer Eserleri:** et-Tenbîh 'alâ Ğalati'l-Câhili ve'n-Nebîh, Risâle fî Kad, Risâle fî 'Ulûmi'l-Luğa, Risâle fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelime'ti'l-A'cemiyye, Risâle fî'l-Kelimâti'l-Mu'arreb, Risâle fî Hitâbi'l-Vâhid Hitâbe'l-İsneyn, Risâle fî Ta'rîfi'l-Kelime, Risâle fî Hurûfi'l-Hecâ, Risâle fî'l-Fark beyne "Min" et-Teb'îziyye ve "Min" et-Tebyîniyye, Risâle fî Vaz'î'l-Müfredât, Risâle fî Tahkîki enne'l-Lafze kad Yûde'u li-Ma'nen Mukayyed, Risâle fî Tahkîki's-Sînât, Risâle fî'l-Furûk, Risâle fî Hasâisi'l-Luğa.

3. Ta'rîbin Tanımı ve Önemi

Dillerin birbirinden etkilenmeleri, sosyolojik bir olgu olarak önemli bir gerçeği yansıtmaktadır. Özellikle evrensel bir din olan İslâmiyet'in dili olan Arapça söz konusu olduğunda, bu etkileşim daha belirgin hale gelmektedir. İslâm dini, insanları renkleri, dilleri ve kültürleri farklı olsa da tek bir inanç etrafında toplamayı amaçlayan bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda, İslâmiyete giren kimseler, dinî bir amaç doğrultusunda Arapça öğrenme çabasına girmişlerdir.

Din ve İnsan Dergisi

Journal of Religion and Human - مجلة الدين والإنسان

Cilt / Volume / المجلد: 4 Sayı / Issue / العدد: 7 Haziran / June / حزيران 2024

Dolayısıyla, Arapça'nın diğer dillerle olan etkileşimi, İslâm dininin evrensel niteliğinden kaynaklanan kaçınılmaz bir sonuç olarak değerlendirilebilir. Zira başta Kur'ân-ı Kerîm olmak üzere tüm temel İslâm kaynaklarının dili Arapça'dır. Ayrıca farklı coğrafyalarda yaşayan insanların Müslüman olmalarıyla birlikte bir etkileşim meydana gelmiş ve pek çok yabancı kelime Arapça'ya dahil olmuştur.

Ta'rîb, "عرب" kökünden "عَرَب" babının mastarı olup sözlükte "Arapçalaştırmak, Araplaştırmak ve başkasına Arapça öğretme" anlamlarına gelmektedir (İbn Manzûr, 1990, s. 589). Terim olarak ise ta'rîb, Arapça'da kullanılan yabancı sözcüklerin bu dilin kalıplarına ve fonetik özelliklerine uygun hâle getirilmesi, Arap olmayan bir kişinin ya da toplumun Araplaştırılması, yabancı bir eserin Arapça'ya çevrilmesi, uzun zaman yabancı devletlerin hakimiyetinde kaldıktan sonra bağımsızlıklarına kavuşan Arap ülkelerinde resmi dilin Arapçalaştırılması, modern dönemde ortaya çıkan yeni terimlere Arapça karşılıklar bulunması gibi birçok farklı anlamda kullanılmaktadır (Karaarslan, 2011, s. 26).

Ta'rîb, diğer birçok ilim gibi Kur'ân odaklı bir çalışma olarak ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı ta'rîb çalışmaları, özellikle Kur'ân'da yabancı sözcüklerin bulunup bulunmadığı konusunda büyük önem taşımaktadır. İslâmiyetin ilk asırlarında ta'rîbe dair çalışmalar, genellikle Ku'ân-ı Kerîm metni ve hadis külliyatı çerçevesinde kalmıştır. Müslümanların geniş bir coğrafyaya hâkim olmasıyla birlikte realiteye uygun olarak diller arasında etkileşim meydana gelmiş ve birçok kelime geçişi yaşanmıştır. Farklı dillerden Arapça'ya giren yabancı kelimelerin tespiti amacıyla ta'rîbe dair birçok çalışma yapılmaya başlanmıştır. Abbasîler döneminde hız kazanan çeviri faaliyetleri ise bu çalışmalara daha fazla ivme kazandırmıştır. Modern dönemdeki bilimsel ve teknolojik gelişmelerle birlikte ortaya çıkan yeni sözcükler, Arapça'ya ta'rîb çalışmalarıyla aktarılmaya çalışılmıştır (Aktaş & Kırkız, 2016, s. 27-28).

Yabancı sözcüğün Arapça'daki karşılığına oranla daha kolay ve kullanışlı olması, zorunlu ihtiyaç durumu, konuşmacının yabancı kelimeyi kullanarak övünme ya da üstünlük sağlama arzusu, başka milletlere özenme ve muhatabı taltif etme gibi hususlar Arap dilinde ta'rîbin meydana gelmesine sebep olarak gösterilmektedir (Arpa, 2010, s. 93; Enîs, 1978, s. 120-124).

Arapça'ya geçen yabancı sözcükler, değişikliğe uğrayıp uğramaması ve Arapça'ya geçtiği zaman dilimi dikkate alınarak genellikle şu üç grupta ele alınmaktadır:

- **Mu'arreb / مُعَرَّب** : İhticâc asırlarında Arapça'ya giren ve Arapça'nın esaslarına göre bazı değişiklikler yapılarak kullanılan sözcüklerdir. İhticâc asırları tabiriyle lugat, sarf ve nahiv ile ilgili konularda şiirleriyle istişhâd edilen şairlerin yaşadığı ve çoğunluğa göre hicrî 150 yılına kadarki dönem kastedilmektedir.

- **Müvelled** / مُؤَلَّد : Arapça'ya ihticâc döneminden sonra giren veya çeşitli iştikak (türetme) yollarıyla bu dile kazandırılan yeni sözcükler için bu ifade kullanılmaktadır.
- **Dahîl** / دَخِيل : Arapça'ya ihticâc döneminde ya da sonrasında geçmesi fark etmeksizin büyük bir değişikliğe uğramadan kullanılan yabancı sözcüklerdir. Bu nedenle dahîl diğer terimlerden daha kapsamlı bir ifadedir. Bazen mu'arreb kelimesiyle eş anlamlı olarak, bazen de Arapça'daki bütün yabancı sözcükler için kullanıldığı görülmektedir (Tüccar, 1993, s. 413).

4. Ta'rîb Hakkında Yazılan Bazı Eserler

Arap diliyle alakalı ilim dallarının ortaya çıkışındaki amaç, öncelikle Kur'ân-ı Kerîm'i daha iyi ve doğru anlayabilmek olmuştur. Bu nedenle ta'rîb meselesi de İslâmiyetin ilk yıllarından itibaren bu amaçla gündeme gelmiş ve bunun için ilk olarak Kur'ân-ı Kerîm'deki garib ve nadir kelimeleri inceleyen eserler te'lîf edilmiştir. Ğarîbu'l Kur'ân adını taşıyan bu eserlerin ilk örneği İbn Abbas'ın (ö.68/687) "Ğarîbu'l Kur'ân" adlı eseridir. Daha sonra Arap dilcilerinin ta'rîb ve mu'arreb kelimelere dair eserlerinde belli bir bölüm açtıklarına şahit olmaktayız. Sîbeveyhî (ö. 182/798) meşhur "el-Kitâb" adlı eserinde, Ebu 'Ubeyd el-Kasım b. Sellam (ö. 223/838) "Ğarîbu'l-Musannef" adlı eserinde, el-Câhız (ö. 255/869) "el-Beyân ve't-Tebyîn" adlı eserinde, İbn Kuteybe (ö. 276/889) ise "Edebu'l-Kâtib" adlı eserinde Kur'ân 'daki yabancı kökenli kelimeler için ayrı bir başlık açmıştır (Karaarslan, 2011, s. 27).

İbn Dureyd (ö.321/933) de "Cemheretu'l-Luğa" adlı eserinde kendisinden önce tespit edilen mu'arreb kelimelere Farsça, Rumca ve Süryanice gibi dillerden Arapça'ya geçmiş birçok kelimeler ilave etmiş ve öncekilerin mu'arreb saydığı bazı kelimelere de itirazlarda bulunmuştur (Yavuz, 2001, s. 112-113). Bunların dışında ta'rîb ile ilgili olarak yazılmış müstakil eserler de mevcuttur. el-Cevâliki (ö.540/1145)'nin yazmış olduğu *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-'Acemi 'alâ Hurûfi'l-Mu'cem* adlı eser konuyla ilgili ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. Müellif eserinde, mu'arreb kelimeleri alfabetik sıraya göre toplamaya çalışmıştır. 130 'u şahıs ve yer adı olmak üzere 700'den fazla yabancı kelimeyi ihtiva etmektedir. Bu eser, İbn Berrî'nin "Hâşiyetu İbn Berrî 'ale'l-Mu'arreb" ve Abdullah b. Ahmed el-Bişbişî'nin "et-Tezyîl ve't-Tekmîl lime'stu'mile mine'l-Lafzi'd-Dahîl" eserleriyle ikmal ve tashih edilmiştir (Elmalı, 2005, s. 327).

Bu konuyla ilgili diğer müstakil eserler arasında İmam Suyûtî (ö.911/1515)'nin *el-Mühezzeb fîmâ Vaka'a fi'l-Kur'ân mine'l-Mu'arreb*; Akhisarlı Osmanlı alimi el-Münşî (ö.1001/1592)'nin *Usûlü't-Takrîb fi't-Ta'rîb (Risâle fi't-ta'rîb)*; 'Abdurreşîd b. 'Abdussabûr el-Hüseynî el-Medenî'nin (ö.1068/1658) Farsça olarak kaleme aldığı *el-Mu'arrebâtü'r-Reşîdiyye*; Şihâbuddin Ahmed el-Hafâcî (ö.1069/1659)'nin *Şifâ'u'l-Ğal'îl fîmâ fi Kelâmi'l-'Arabi mine'd-Dahîl*; Antakyalı Mustafa Remzî (ö.1100/1689)'nin *Nüfûzu'l-Lisân ve 'Ukûdü'l-Hisân*; Emîn b. Fazlullâh

el-Muhibbî (ö.1111/1699)'nin *Kasdu's-Sebil fîmâ fi'l-Luğati'l-'Arabiyyeti mine'd-Dahîl* ve Muhammed en-Nihâlî el-Halebî (ö. 1186/1772)'nin *et-Tirâzü'l-Müzehheb fi'd-Dahîli ve'l-Mu'arreb* adlı eserleri zikredilebilir (Yavuz, 2001).

Haçlı seferleriyle başlayan Batı dilleri ile Arapça arasındaki ilişki, emperyalist güçlerin işgal ettikleri bölgelerdeki sömürge faaliyetleriyle birlikte daha da ileri seviyelere taşınmıştır. Osmanlı devletinin hakimiyetinde bulunan Mısır'ın 1798'de Fransızlar tarafından işgal edilmesi, Arap dili ve edebiyatı tarihinde modern dönemin başlangıcı kabul edilmektedir. Avrupalılar, sömürmek için gittikleri ülkelerde kendi medeniyetlerini, kültürlerini ve dillerini empoze etmek için her türlü yola başvurmuşlardır. Öğrenim dilinin Suriye'de Fransızca, Mısır'da İngilizce olması bunun en açık örneğidir. Neticede de bu ülkelerdeki günlük dile, Batı kökenli yabancı kelimeler hâkim olmuştur. Daha sonra bağımsızlığını kısmen de olsa kazanabilen Arap ülkeleri, ta'rib çalışmalarına başlamış ve dillerini yabancı unsurlardan arındırmanın yollarını aramıştır.

Tabi bu noktadaki ta'rib, Arapça'yı hâkim dil kılma manasında bir ta'ribtir. Modern dönemde ta'rib, daha çok resmî dilin Arapçalaştırılması, yabancı kelimelere alternatif Arapça kelimeler bulma manasında anlaşılmaktadır. Mu'arreb kelimelerin yerini Arapça kelimelerin almasının örnekleri çoktur. Örneğin bank yerine "masrif" (مَصْرِف), diyalectic yerine "cedeliyye" (جَدَلِيَّة), police yerine "şurta" (شُرْطَة) kelimeleri kullanılmaya başlanmıştır (Dobrichan, 2002, s. 281). Batı dilleri etkisinde kalan ülkeler, Arapçalaştırma politikası izlemeye başladılar. Örneğin, uzun süre Fransız sömürgesi olarak yönetilen Cezayir, bağımsızlığını elde ettiği 1962'den itibaren çok sıkı bir Arapçalaştırma politikasını izlemiş ve bu doğrultuda eğitimin tamamen Arapçalaştırılması gayesini benimsemiştir (Karaarslan, 2011, s. 28).

Modern dönemde Arap dünyasında dil enstitüleri kurulmuştur. Bunun ilk örneği 1919'da Dimaşk'ta tesis edilen "el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Arabî" dir. Bunu sırasıyla 1932'de Kahire'de kurulan "el-Mecma'u'l-Melekî li'l-Luğati'l-'Arabiyye", 1947'de Bağdat'ta oluşturulan "el-Mecma'u'l-İlmiyyu'l-'Irakî" ve 1961'de Ürdün'de "Lecnetu't-Ta'rib ve't-Terceme" adıyla kurulup daha sonra ismi "Mecmau'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Ürdünî" olarak değiştirilen kurum takip etmiştir.

Bu kuruluşların amacı; tercüme ve ta'rib faaliyetlerini gerçekleştirmek, Batıdaki bilimsel ve teknolojik gelişmelere ve üretilen terimlere karşılık bulmak, Arapça'yı korumak ve Arapça'nın karşı karşıya geldiği sorunlarla mücadele etmek idi (Halife, 1987, s. 50-51).

Modern dönemde ta'ribe dair çalışmalar arasında Tâhir el-Cezâirî'nin *et-Takrib li-Usûli't-Ta'rib* (Mısır-1337/1919), Muhammed Behcet el-Baytar'ın *el-İştikâk ve't-Ta'rib* (Dimaşk-1961), Şükrî Faysal'ın *'Avâik fi Tarîki't-Ta'rib* (Libya-1974), Abdülkerîm Halîfe'nin *el-Luğatu'l-*

'Arabiyye ve't-Ta'rîb fi'l-'Asri'l-Hadîs (Ürdün-1987) ve Muhammed Hasen Abdulazîz'in et-Ta'rîb fi'l-Kadîm ve'l-Hadîs (Kahire-1990) adlı eserlerini zikredebiliriz.

5. İbn Kemâl Paşa'nın "Ta'rîb" Adlı Eseri

5.1. Eserin Tanıtımı

İbn Kemâl Paşa, luğavî ilimlere ayrı bir önem vermiş ve üç dilde eserler verecek seviyeye ulaşmıştır. Bu dillerle ilgili en ayrıntılı meseleler üzerinde durmuştur ki bu meselelerden birisi de Arapça'nın en eski ve temel konularından biri olan "ta'rîb"tir.

İbn Kemâl Paşa'nın bu eseri, ta'rîb ve mu'arreb kelimeler konusunda önemli bir mevki işgal etmektedir. Hiç şüphesiz İbn Kemâl Paşa'dan önce de birçok alim bu konuda eser telif etmiştir. Ancak İbn Kemâl Paşa bu eserini, önceki çalışmalarda söylenenleri tekrarlamak için yazmamıştır. Aksine mu'areb kelimeler hakkında serdedilen hatalı görüşleri tashih etmeye ve önceden beri doğru bilinen yanlışları düzeltmeye çalışmıştır. Yani yeni bir şeyler söylemeye gayret etmiştir. Özellikle bu meselede isabetli söz söyleyebilmek için karşılıklı olarak iki dili de çok iyi bilmek gerekmektedir. Kelimelerin kökenine inmek, kelimelerin geçirdikleri değişimleri yakalayabilmek kolay bir hadise değildir. Bu bakımdan incelediğimiz bu eserin, dillerin etkileşimi konusunda araştırmacılara bir fikir vermesini ve bu konuyla ilgili yeni çalışmalara vesile olmasını umuyoruz.

5.2. Eserin Tam Adı

Eserin birçok yazma nüshası bulunduğu için esere verilen adlar değişiklikler arz etmektedir. Yazma nüshaları arasında Risâle fi't-ta'rîb , Risâle fî bahsi't-ta'rîb, Risâle fî beyânî't-ta'rîb, Risâletu't-ta'rîb gibi farklı isimlendirmeler mevcuttur (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 26-35). Bunun yanında Risâletu't-ta'rîf, Risâle fî ta'rîfi'l-kelimâti'l-A'cemiyye gibi tahrif sayılabilecek isimlendirmelere rastlamaktayız. Müellifimiz de kendisinden önceki yazarlar gibi, kitabının başlarında kitabına bir isim belirlemiştir. Besmele, hamdele ve salveleden sonra هذه رسالة في تحقيق تعريب الكلمات الأعجمية diyerek eserinin adını tayin etmiştir. Buna göre eserin tam adı "Risâle fî Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelîmeti'l-A'cemiyye" dir.

Bu noktada İbn Kemâl Paşa'nın ta'rîbe dair başka bir eserinden bahsetmek istiyoruz. "Risâle fi'l-Kelimâti'l-Mu'arreb" adını taşıyan bu eser, kimi zaman incelemekte olduğumuz eserle karıştırılabilmektedir. Mesela; Corci Zeydân İbn Kemâl Paşa'nın eserlerini sıralarken, incelediğimiz risâleyi kastederek كتاب في الكلمات العربية adlı eserin "el-Muktebes" mecmuasında yayınlandığını söyler (Zeydân, 1983, s. 353). Ancak işaret edilen kaynağa müracaat ettiğimizde neşredilen eserin İbn Kemâl Paşa'nın "Risâle fi'l-Kelimâti'l-Mu'arreb" adlı eseri olduğunu müşahede ettik.

Klasik literatürümüzde yer alan eserlerin adları genellikle kitabın muhtevasıyla alakalı bizlere ipuçları vermektedir. İbn Kemâl Paşa'nın ta'rîbe dair bu iki eserinin adından anlaşılacağı üzere şu anda incelemekte olduğumuz "Risâle fi Tahkîki Ta'rîbi'l-Kelimetî'l-A'cemiyye" adlı eserde, Arapça olmayan (acem) kelimenin nasıl Arapçalaştığı detaylıca incelenip bu kelimelerin tespit edilebilmesi için bazı kriterler belirlenmiştir. Diğer eseri olan "Risâle fi'l-Kelimâtî'l-Mu'arreb" de ise daha ziyade Arapça'ya dahil olan kelimeleri bir araya getirip zikretme gayesi güdülmüştür.

5.3. Eserde Takip Edilen Metot

İbn Kemâl Paşa, bu eserini Arapçaya giren bazı yabancı kelimelerin aslını incelemeye, telaffuz ediliş şeklini ve nasıl değişikliklere maruz kaldıklarını açıklamaya ayırmıştır. Eserde konuyla ilgili zikri geçen kelime sayısı yetmiş civarındadır. Fakat bunlardan kökeni belirtilip hangi değişikliklere maruz kaldığı açıklanan kelime sayısı ise bu rakamın yaklaşık yarısıdır. Bunun nedeni ele aldığı kelimeler hakkında serdedilen görüşleri nakledip değerlendirmesi ve bazı kelimelerin aslını uzun uzadıya irdelemesidir. Zikri geçen tüm kelimeleri açıklaması durumunda eserin hacminin ikiye katlanması söz konusu olacaktır.

İbn Kemâl Paşa şahsiyeti itibarıyla tenkitçi, eleştirici bir müellif olduğu için bazı kelimeler hakkında farklı görüşlere yer verip uzunca tartıştıktan sonra görüşünü beyan etmektedir. Yer verdiği görüşlerin delillerini tahlil ettikten sonra bir sonuca varmaktadır. Bu özellik, İbn Kemâl Paşa'nın muhakkik bir alim olduğunu da göstermektedir.

Mu'arreb kelimeleri ele alış şekli alfabetik değildir. Eserinin başında mu'arreb kelimeyi Arapça'ya nakledilirken uğradığı değişiklik ve Arapça vezinlere uygunluğu bakımından dört kısma ayırmaktadır. Sonra da yaptığı bu dörtlü taksimata göre kelimeleri tahlil etmektedir. Her kısmın kendi içerisinde de herhangi bir sıralamaya riayet edilmemiştir.

5.4. Eserin Muhtevâsı

İbn Kemâl Paşa risalesinde, öncelikle ta'rîb konusunu teorik olarak incelemiş ve ta'rîbin kısımları üzerinde durmuştur. Daha sonra aralarında Kur'ân-ı Kerîm'de zikredilen Tennûr, İbrâhîm, İsrâîl, Câlût, Tâlût ve Surâdik gibi kelimelerin de yer aldığı yaklaşık yetmiş beş yabancı kelimeyi tahlil etmeye başlamıştır. Böylece alanında neredeyse küçük bir sözlük oluşturan İbn Kemâl Paşa, bazı değerlendirmeleriyle Farsça'ya ne denli hâkim olduğunu da ortaya koymaktadır (Bayer, 2015, s. 107).

Görüldüğü kadarıyla eserin yazılış gayesi, mu'arreb kelimeleri toplamak değil yabancı kelimelerin Arapçalaşmasında takip edilecek usulü ve bu konuda dikkat edilmesi gereken noktaları belirlemektir. Nitekim mu'arreb olduğunda görüş birliği olan kelimeleri eserine

almamış, ihtilafli olduğundan zihinlerde karışıklığa sebebiyet veren kelimelere yoğunlaşmıştır. Yabancı bir kelimedeki farklı görüşleri zikredip değerlendirdikten sonra bir sonuca varıp kanaatini belirtmiştir. Bu nedenle bazı kelimelerde sözü bir hayli uzatmıştır. Örneğin “şatranc” (شطرنج) kelimesine iki sayfa, “zındîk” (زنديق) kelimesine bir sayfa ayırmıştır. “Zındîk” kelimesine getirdiği yorum takdire şayandır. Nitekim İbn Kemâl Paşa’nın sadece “zındîk” kelimesine müstakil olarak yazdığı bir eseri de mevcuttur. Bu eserin adı “*Risâle fîmâ Yete’allaku bi-Lafzi’z-Zındîk*” dır.

İbn Kemâl Paşa, ta’rîb sürecinde Arapça’ya giren kelimelerin kaynak dildeki anlamından farklı bir anlam kazanabileceğini belirterek önemli bir noktaya dikkat çekmektedir. Örneğin hürrem (حُرْم) kelimesi bu kabildendir. Bu kelime Farsça’da “refah hayat, mutlu yaşam” manasına gelirken Arapça’da “sirâcu’l-kutrub” denilen bir bitkinin adı olmuştur (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 52).

İbn Kemal Paşa, kelimelerin bir dilden başka bir dile aktarıldığında birtakım harf değişikliklerine uğrayabileceğini belirtir ve şöyle der: “Farsçadan Arapçaya giren kelimelerde kâf (ك) harfinin cîm (ج) harfine dönüşmesi çok yaygın olan bir vakiadır. Nercis (نرجس) kelimesi buna örnektir.” (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 64). Tabi burada bahsedilen kâf-ı fârisîdir ki “g” olarak telaffuz edilmektedir. “Nergis” kelimesi Arapça’ya “nercis” olarak geçmiştir.

İbn Kemâl Paşa, mu’arrebın anlamını, ez-Zemahşerî (ö. 538/1144), et-Taftâzânî (ö. 791/1389), el-Cevherî (ö. 400/1009), el-Vâhidî (ö. 468/1086), el-Harîrî (ö. 516/1122), el-Mutarriżî (ö. 610/1213) ve İbn Hişâm (ö. 761/1360) gibi alimlerden yaptığı nakillerle tartışmaktadır. Sözelimi ez-Zemahşerî mu’arreb bir kelimenin aslî yapısı üzerinde değişiklik yapılarak ve Arapça dilbilgisi kurallarına göre hareke verilerek Arapçalaştığını kaydederken el-Cevherî ve el-Harîrî bu süreçte sîğa (kalıp) değişikliği şartını aramaktadır (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 53-54).

İbn Kemâl Paşa tüm görüşleri aktardıktan sonra kendi düşüncesini ortaya koyar. Buna göre; yabancı bir kelime, Arapça’nın karakteristik özellikleri ya da sözcük kalıpları ile uygunluk arz ediyorsa herhangi bir değişiklik söz konusu olmadan mu’arreb kabul edilmesi gerekir. “Hürrem” (حُرْم) kelimesi bu türe örnek olup mu’arreb sayılması için herhangi bir değişikliğe gerek yoktur. Fakat söz konusu uygunluk bulunmuyorsa kesinlikle yapısı bakımından bir değişiklik şartı aranmalıdır. Örneğin Arapça’da “dâl” (د) harfinden sonra “ze” (ز) harfinin geldiği bir kullanım bulunmadığı için Farsça olan “mühendiz” (مُهَنْدِز) kelimesi “mühendis” (مُهَنْدِس) şekline çevrilerek Arapçalaşmıştır. Bu bakımdan “mühendis” kelimesi de usûl yönünden değişiklik yapılarak Arapça’ya kazandırılmıştır (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 67-68).

Benzer şekilde, Farsça kökenli "direm" (دِرَم) kelimesinden türetilen "dirhem" (دِرْهَم) kelimesi de Arapça dil kurallarına uyum sağlamak amacıyla belirli morfolojik değişikliklere uğramıştır. Bu bağlamda, kelimeye "he" (ه) harfinin eklenmesi suretiyle Arapça'nın (فِعْلَل) kalıbına ilhak edilerek Arapçalaştırılmıştır. Bu bakımdan "dirhem" kelimesi yapısı bakımından değişiklik yapılarak Arapça'ya kazandırılmıştır. İbn Kemâl Paşa, Halîl b. Ahmed'den nakille Arapça'da (فِعْلَل) kalıbında sadece dört kelimenin bulunduğunu ve bunlardan birinin "dirhem" kelimesi olduğunu belirtir (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 49-50).

Müellifimiz eserinde, Arapça'ya giren yabancı kelimelerin belirlenmesi için birtakım kriterler belirlemeye çalışmıştır. Örneğin Arapça'ya ait ses özelliklerine değinen İbn Kemâl Paşa, cim-sad (ج - ص) ve cim-kaf (ك - ج) harflerinin Arapça bir kelimedede hiçbir zaman bir arada bulunamayacağını belirtir. Bu sebepten dolayı صَجّ - جَصّ - صَهْرِيح - جَزْدَق - جَوْسَق - جَزْمَوْق - جَزْمَوْق kelimelerinin Arapça kökenli olmadığı sonucuna varır (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 101-102).

İbn Kemâl Paşa, eserinde ta'rîb hususunda farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bazı lafızları ele almıştır. Örneğin; Cevherî (ö.400/1009)'nin "sanem" (صَنَم) lafzını Farsça'daki şemen (شَمَنْ) kelimesinin Arapçalaşmış şekli olduğu iddiasını şu sözlerle eleştirir: "Sanem" lafzı "şemen" kelimesinin mu'arrebî olamaz. Çünkü Farsça'da "şemen" Cevherî (ö.400/1009)'nin dediği gibi "put" manasına gelmez, bilakis "putperest" manasına gelmektedir. İbn Kemâl Paşa, bu görüşünü Firdevsî (ö.421/1020?)'nin beyitleriyle de delillendirir. (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 110-111).

İbn Kemâl Paşa'nın Farsçaya olan hakimiyeti, bu eserinde açıkça görülmektedir. Eserde birçok Farsça şiire yer verilmiş ve etimolojik analizler yapılmıştır. Farsça kökenli bazı kelimeler hakkında isabetli tespitlerde bulunmuş ve bu kelimelerle ilgili önceki değerlendirmeleri eleştirmiştir.

İbn Kemâl Paşa eserinde "letâif-i ittifâkiyye" şeklinde ifade ettiği "güzel tevâfuklar" diyebileceğimiz bir husus üzerinde durmuştur. Buna göre; bir kelimenin yabancı olması (Arapça olmaması) o kelimenin Arapça'daki birtakım anlamlara denk düşmeyeceği anlamına gelmez. Örneğin, "Yûsuf" ismi meşhur kıraatlerdeki telaffuzuyla İbranice bir isim olmakla beraber Arapça'da üzüntü manasına gelen "esef" ve köle manasına gelen "esîf" kelimelerine bir çağrışım yapmaktadır. "Yûsuf" kelimesinin İbranice olması, "esef" ve "esîf" kelimelerine muvâfakat etmesine mâni değildir. Üzüntü ve köleliğin Hz. Yûsuf'da toplanmış olması güzel bir tevâfuk olmuştur (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 122-123).

İbn Kemâl Paşa, "iştirâk-i lafzî" diye ifade ettiği diller arası kullanılan ortak kelimeler konusuna da değinmiştir. Bir kelimenin ortak olması için lafız ve mana olarak tam örtüşmesi gerektiğini savunur. "Tennûr" (التَّنُّور) kelimesinin bu şartı taşıdığını ancak "bustân" (البستان)

kelimesinin bu şarta haiz olmadığı için müşterek sayılamayacağını belirtir. Ayrıca dest (دست) kelimesinin de diller arası müşterek kelimelerden olmadığını söyler ve bunu şu şekilde delillendirir: “Dest” kelimesi Farsça’da “el” manasına gelirken Arapça’da farklı birçok anlama gelebilir. Bu anlamları Harîrî şu sözünde bir araya getirmiştir:

تَسْتَدْتِكُ اللهُ أَلَسْتَ الَّذِي أَعَارَهُ الدَّسْتُ؟ قُلْتُ لَا وَالَّذِي أَجْلَسَكَ فِي هَذَا الدَّسْتِ مَا أَنَا بِصَاحِبِ ذَلِكَ الدَّسْتِ بَلْ أَنْتَ الَّذِي تَمَّ عَلَيْهِ الدَّسْتُ

“Allah aşkına söyle! Ona bu elbiseyi ödünç veren sen değil misin? Dedim ki: Hayır, seni bu makama getiren Allah’a yemin olsun ki bu planı yapan ben değilim. Bilakis bu satranç oyununda yenilen sensin”. O halde Arapça ve Farsçadaki manaları örtüşmediği için “dest” kelimesi müşterek kelimelerden değildir (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 133-136).

Müellifimiz eserini ta’rîbin zıddı olan ta’cîme (Arapça kelimelerin yabancılaşması) dikkat çekerek sonlandırıyor. Dillerin karşılıklı olarak birbirinden etkilendiği gerçeğine uygun bir biçimde Arapçadan da başka dillere geçen kelimeler bulunduğu işaret ediyor. Bunu da قفس - باز - قفس - اياز gibi kelimelerle örneklendiriyor. Arapçadaki باغ kelimesinin bâz’a, قفس kelimesinin kafes’e, اياز kelimesinin eyâz’a dönüştüğünü belirtir (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 142).

5.5. Esere Göre Ta’rîbin Kısımları

İbn Kemâl Paşa eserinde, Arapça’daki yabancı kelimelerin genel olarak dört grupta ele alındığını belirtmektedir (İbn Kemâl Paşa, 1991, s. 47-48):

1. Hareke veya harf değişikliği yapılmaksızın ve Arapça’daki kalıplara uygun hale getirilmeden kullanılan mu’arreb kelimeler. Horâsân kelimesi gibi.
2. Herhangi bir değişikliğe uğramadığı hâlde Arapça’daki kalıplar ile uygunluk arz eden mu’arreb kelimeler. Hürrem kelimesi gibi.
3. Bazı değişimler geçirdiği hâlde Arapça’daki kalıplar ile uygunluk arz etmeyen mu’arreb kelimeler. İbrâhîm kelimesi gibi.
4. Hareke veya harf değişimi yanında Arapça’daki kalıplara uyumun da söz konusu olduğu mu’arreb kelimeler. Dirhem kelimesi gibi.

5.6. Eserde İncelenen Kelimeler

İbn Kemâl Paşa, bu eserinde otuzdan fazla kelimenin kökenini detaylı bir şekilde incelemiş, asıllarını araştırmış ve maruz kaldıkları değişiklikleri analiz etmiştir. Diğer kelimeler ise örnek olarak kısaca zikredilmiş ve detaylı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Eserde tahlil edilen kelimeler şunlardır (İbn Kemâl Paşa, 1407/1986, s. 60-61):

Dirhem (درهم), zındîk (زنديق), Horâsân (خراسان), şitranc (شيطرنج), hürrem (حُرْم), bâzık (بازق), berîd (بريد), tast (طست), mûk (موق), cermûk (جرموق), surâdik (سرادق), kisrâ (كسرى), dihkân (ديحان)

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

2024 حزيران / June / Haziran / العدد: 7 / Issue / المجلد: 4 / Sayı / Cilt / Volume

(دُهْفَان), Semerkand (سمرقند), dârâbcerd (دارالبحرد), mincinîk (منجنيق), siyâset (سياسة), kenîse (كنيسة), sâbât (ساباط), kâbûs (قابوس), Kayrevân (قَيْرَوَان), Yûsuf (يوسف), İbrâhîm (ابراهيم), semend (سَمَنْد), buht (بُحْت), seht (سَحْت), kazz (قَز), tennûr (تَنْوَر), ibrisîm (ابريسم), deşt (دَشْت), dest (دَسْت), âcurr (أَجْر).

5.7. Eserde Yararlanılan Kaynaklar

İbn Kemâl Paşa'nın bu eserindeki kaynakları çok çeşitlilik arz etmektedir. Zira kaynakları arasında dil ve edebiyat kitapları, sarf-nahiv gibi gramer kitapları, belâğat kitapları, tefsir kitapları, fıkıh kitapları ve usûl kitapları yer almaktadır. Kimi yerlerde görüşünü değerlendirdiği ya da nakil yaptığı müellifin ve eserinin adını beraber verirken kimi yerlerde sadece birinin adını vermekle yetinmiştir. Bazen de müellifi, gerçek adının yanı sıra kendisiyle meşhur olduğu bir kitabının adıyla zikreder. Örneğin; Zemahşerî (ö.538/1144) için "Sâhibu'l-keşşâf", el-Harîrî (ö.516/1122) için "Sâhibu'l-makâmât", Fîruzâbâdî (ö.817/1415) için "Sâhibu'l-kâmûs", Merğînânî (ö.593/1197) için "Sâhibu'l-hidâye", Burhânü's-Şerî'a (ö.756/1355) için "Sâhibu'l-vikâye", Adudüddin el-Îcî (ö.756/1355) için "Sâhibu'l-Mevâkif" tabirlerini kullanır.

İbn Kemâl Paşa'nın eserinde zikri geçen kaynakları, müelliflerinin vefat tarihlerine göre kronolojik olarak sıralamayı uygun gördük. Eseri zikredilmeden nakil yapılan müellifleri de listemize dahil ettik. Buna göre İbn Kemâl Paşa'nın "Ta'rîb" adlı eserinde kendisinden yararlandığı müellifler ve eserler şunlardır:

Nâbiğatü'z-Zübyânî (ö. 604 m.), 'Antere b. Şeddâd el-'Absî (ö. 614? m.), E'şâ Meymun b. Kays b. Cendel (ö. 625? m.), Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. 175/791), Sibeveyhi (ö. 180/796), Ebu Ubeyde Ma'mer B. Müsenna (ö. 209/728), Ebu'l-Hasen el-Lihyânî Ali b. Hazım (ö. 215/830), Esm'eî (ö. 216/831?), İbnu's-Sikkît (ö. 244/858), Ebu Hâtim es-Sicistânî (ö. 255/869), İbn Kuteybe (ö. 276/889)'nin "*el-Me'ârif*" adlı eseri, Sa'leb (ö. 291/904), İbn Dureyd el-Ezdî (ö. 321/933)'nin "*Cemheretu'l-Luğa*" adlı eseri, Ebu'l-Feth el-Hemedânî Muhammed b. Cafer (ö. 370/986?), Ezherî (ö.370/980)'nin "*Tehzîbu'l-Luğa*" adlı eseri, Ebu'l-Leys es-Semerkandî (ö. 373/983)'nin "*Şerhu'l-Câmi'us-Sağîr*" adlı eseri, Muhammed b. Ahmed b. Yusuf el Harezmi (ö. 387/997)'nin "*Mefâtihu'l-'Ulûm*" adlı eseri, Ahmed b. Fâris el-Kazvîni (ö. 395/1004)'nin "*Mücmelu'l-Luğa*" adlı eseri, İsmail b. Hammâd el-Cevherî (ö.400/1009)'in "*es-Sihâh*" adlı eseri, Firdevsî (ö. 421/1020?)'nin "*Şahnâme*" adlı eseri, 'Ukberî Abdulvahid b. Ali (ö. 456/1064), İmam Vâhidî (ö. 468/1086)'nin "*Şerhu Dîvânî'l-Mütenebbî*" adlı eseri, Şemsüleimme Serahsî (ö. 483/1090?), Hatîb et-Tebrîzî (ö. 502/1109)'nin "*el-Îzâh Şerhu Sekti'z-Zend*" adlı eseri, el-Harîrî (ö. 516/1122)'nin "*Makâmât*" adlı eseri, Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin "*el-Keşşâf*" adlı tefsiri ve "*el-Fâik fî Ğarîbi'l-Hadîs*" adlı eseri, İmam Kâdîhân (ö. 592/1196)'in "*Fetâvâ*" adlı eseri, Merğînânî (ö.593/1197)'nin "*el-Hidâye*" adlı eseri , Nizâmî İlyas b. Yusuf (ö. 605/1209), Mutarrizî (ö. 610/1213)'nin "*el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*" adlı eseri, Sadru'l Efâdil (ö. 617/1220)'in "*Zarâmu's-*

Sekt” adlı eseri , Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229)’nin *“Mu’cemu’l-Buldân”* adlı eseri, Tâcu’s-Şerî’a (ö. 672-673 h.)’nin *“Nihâyetu’l-Kifâye li-Dirâyeti’l-Hidâye”* adlı eseri, İbn Hallikân (ö. 681/1281)’nin *“Vefeyâtu’l-A’yân”* adlı eseri, Sadru’s-Şerî’a el-Asğar (ö. 747/1346)’ın *“Şerhu’l-Vikâye”* adlı eseri, İbn Ümmi Kâsım en-Nahvî (ö. 749/1348)’nin *“Şerhu’l-Elfiyye (li-İbn Mâlik)”* adlı eseri, Sâhibu Vikâye Burhanu’s-Şerî’a (ö. 756/1355), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Kivâmuddin el-İtkânî (ö. 758/1356)’nin *“Ğâyetu’l-Beyân”* adlı eseri, İbn Hişâm (ö. 761/1360)’ın *“Şerhu Kasîdeti Bânet Su’âd”* adlı eseri, Taftâzânî (ö. 791/1389), Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413)’nin *“Şerhu Kitâbi’l-Miftâh li-Sekkâki”* adlı eseri, Fîruzâbâdî (ö. 817/1415)’nin *“Kâmûs”* adlı eseri, Yûsuf b. Tağrîberdî (ö. 874/1470)’nin *“en-Nucûmu’z-Zâhira”* adlı eseri, Ebu’l-Kâsım b. Ebî Bekr el-Leysî es-Semerkindî (ö. 888/1483).

Sonuç

Milletlerin tarih boyunca birbiriyle kurmuş oldukları siyasî, askerî, ekonomik, dinî, sosyal ve kültürel ilişkiler neticesinde diller arasında da önemli bir etkileşim meydana gelmiştir. Bu etkileşim sonucu Arapça ile diğer diller arasında çift yönlü olarak birçok kelime geçişi olmuştur. Buna en iyi örnek Arapça, Türkçe ve Farsça arasında meydana gelen dikkat çekici orandaki kelime geçişleridir. Bu durum yeryüzünde saf ve arı bir dilden söz etmenin pek mümkün olmadığını göstermektedir.

İbn Kemâl Paşa, Osmanlı Devleti’nin her alanda gelişme gösterdiği ve zirveye ulaştığı bir dönemde yaşamıştır. Hem idarî hem de dinî makamlarda önemli hizmetlerde bulunmuş, yazdığı yüzlerce eseriyle ve yetiştirdiği Şeyhülislâm Ebussuud Efendi gibi öğrencileriyle dönemine damgasını vurmuştur. İbn Kemal Paşa, hemen hemen her alanda eser vermiş bir âlim olarak, Arap dili ve belagati konularında da birçok değerli çalışma kaleme almış ve bu sahaya önemli katkılarda bulunmuştur. Neşredilmiş eserlerinin yanı sıra, kütüphanelerimizde yazma halinde bulunan ve incelenemeyi bekleyen birçok eseri de bulunmaktadır.

Bu çalışmanın konusu olan İbn Kemâl Paşa’nın "Risâle fî Tahkîki Ta’rîbi’l-Kelimetî’l-A’cemiyye" adlı risalesi, Arapça ile diğer diller arasındaki etkileşimi ortaya koymayı amaçlamış ve yabancı kelimelerin tespiti için bir usûl belirlemeye yardımcı olmuştur. İbn Kemâl Paşa’ya göre, Arapça’daki kelime kalıplarına uymama, harflerin Arapça’da kullanılmayan şekilde bir arada bulunması ve harflerin veya seslerin değişmesi gibi hususlar, mu’arreb (Arapçaya adapte edilmiş) kelimelerin tespiti için oldukça önemlidir.

İbn Kemâl Paşa’nın bu risalesi, Arap dili ve diğer diller arasındaki etkileşim süreçlerini anlamak için önemli bir kaynaktır. Onun belirlediği ölçütler ve metodoloji, Arap dilinin zenginliği ve başka dillerle olan etkileşimini daha iyi kavramamıza yardımcı olmaktadır. İbn Kemâl Paşa’nın

Arap diline olan derin vukufiyeti ve bu dile yaptığı katkılar, onun ilmî mirasının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bu eser, dil bilimcilere ve tarihçilere, diller arası etkileşimin izlerini sürmek ve dilin dinamik yapısını anlamak için değerli bir rehber sunmaktadır.

Kaynakça

- Akgündüz, A. (1994). Ebussuûd Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 10, ss. 365-371). TDV Yayınları.
- Aktaş, S., & Kırkız, M. (2016). Arap dilinde ta'rib olgusu. *F.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21(2), 17-38.
- Arpa, A. (2010). Ta'rib ve Kur'an'daki varlığı meselesi. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 12(1), 87-116.
- Atsız, N. (1966). Kemâlpaşa Oğlu'nun eserleri. *Şarkiyat Mecmuası*, XI, 71-112.
- Bahçivan, S. (2005). *İbn Kemâl Bâşâ ve ârâuhu'l- i'tikâdiyye*. Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Bahçivan, S. (2001). Şeyhülislam İbn Kemâlpaşa'nın vasiyetnamesi. *Marife*, 1(2), 209-214.
- Bayer, İ. (2015). İbn-İ Kemâl'in et-Ta'rib risâlesinde Kur'ân'da muarreb konusuna bakışı. *İlted*, (44), 103-114.
- Bilmen, Ö. N. (1949). *Hukûk-İ İslâmiyye ve Istilâhat-İ Fıkhiyye Kamusu*, I. İstanbul Matbaacılık.
- Dobrichan, N. (2002). Modern dönemde ta'rib hareketi (Daşkiran, Yaşar Çev.). *Toplum Bilimleri Dergisi*, 6(12), 279-282.
- Elmalı, H. (2005). el-Muarreb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 30, ss. 325-326). TDV Yayınları.
- Emecen, F. (2007). Osmanlılar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 33, ss. 487-496). TDV Yayınları.
- Enîs, İ. (1978). *Min esrâri'l-luğa* (6. Basım). Dâru'l-Anclo'l-Mısriyye.
- Fayda, M. (1989). İbn Kemâl'in hayatı ve eserleri. *Şeyhülislam İbn Kemâl Sempozyumu*. TDV Yayınları.
- Gürkan, N. (2009). Kemal Paşazâde (873/1469-940/1534)'nin Arap dili ve edebiyatına katkıları ve bu dile yaklaşımı. *Marife*, 9(2), 135-165.
- Halife, A. (1987). *el-Luğatu'l-'Arabiyye ve't-ta'rib fi'l-'asri'l-hadîs*. Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Ürdüniyye.
- İbn Kemâl Paşa (1316). *Resâ'ilu İbn Kemâl* (Cevdet, Ahmed Nşr.). İkdâm Matbaası.

- İbn Kemâl Paşa (1407/1986). *Risâletâni fi'l-muarreb li İbn-i Kemâl ve el-Münşî* (el-Âyid, Süleymân b. İbrâhîm Thk.). Câmîatu Ümmi'l-Kurâ-Ma'hedi'l-Luğati'l-'Arabiyye Yayınları.
- İbn Kemâl Paşa (1991). *Risâle fi tahkiki ta'rîbi'l-kelime'ti'l-'acemiyye* (Sevâ'î, Muhammed Thk.). el-Ma'hedu'l-'İlmiyyi'l- Fransî li'd-Dirâsâti'l-'Arabiyye Yayınları.
- İbn Manzûr (1990). *Lisânu'l-'Arab, I*. Dâr-u Sâdır.
- Karaarslan, N. Ü. (2011). Ta'rîb. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 40, ss. 26-28). TDV Yayınları.
- Kılıç, M. (1994). Kemâl Paşazâde (İbn Kemâl)'nin talebeleri. *Bellekten*, (221), 58-70.
- Kılıç, M. (2003). İbn Kemâl Paşa. *Eyüp Sultan Sempozyumu*. Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları.
- Öge, A. (2012). Tokatlı alim İbn Kemâl'in Osmanlı ilim dünyasındaki yeri. *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Sempozyumu, III*, 349-368.
- Saraç, M. A. Yekta, *Şeyhülislam Kemâlpaşazâde: hayatı, şahsiyeti, eserleri ve bazı şiirleri*, İstanbul, 1995.
- Taşköprizâde, A. (1989). *eş-Şekâiku'n-nu'mâniyye fi ulemâi'd-devleti'l Osmaniyye* (Thk. Ahmet Subhi Fırat).
- Turan, Ş. (2002). Kemâlpaşazâde. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 25, ss. 238-240). TDV Yayınları.
- Tüccar, Z. (1993). Dahîl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, ss. 412-413). TDV Yayınları.
- el-'Ubeydî, R. A. (2005). İbn Kemâl Paşa'nın Arap dilindeki çalışmaları (Yüksel, Ahmet Çev.). *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 5(1), 261-277.
- Uğur, A. (1996). *Kemalpaşa-zade İbn Kemal*. Meb Yayınları.
- Yavuz, M. (2001). Mu'arreb kelimelere dair yazılan eserler sözlükler. *Nüsha*, 1(2), 112-119.
- Zeydân, C. (1983). *Târihu'l-âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye, III*. Dâru'l-Hilâl.